

KNJIGOVEŠKE STARINE LJUBLJANE IN OKOLICE

EVA SZENTLÉLEKY-KOROKNAY

Ob mojih večkratnih študijskih potovanjih po Jugoslaviji sem opazila, da so tako v slovenskih kakor tudi v dalmatinskih knjižničnih fondih poleg mnogih dragocenih tujih (nemških oziroma italijanskih) vezav številne tudi knjižne enote, ki opozarjajo na možnost krajevnih značilnosti. Glede na to sem svoj poslednji obisk v Sloveniji namenila raziskavam vezav, ki so skoraj povsem omejene na Ljubljano, ki pa naj bi — ne glede na prvi tovrstni poskus — le predstavile lokalno razvojno značilnost knjigoveške umetnosti.¹

Pomembni pripomočki pri knjigoveških raziskavah so razpredelnice, ki jih sestavljajo vzorci okrasnih pečatnikov ali spiralnih ornamentov oziroma okrasnih letev. Z njihovo pomočjo je možna knjigoveška identifikacija.

Za zdaj je moč spremljati knjigoveške starine od konca 15. stoletja, se pravi, od pozne gotike do konca 18. stoletja. Pri tem velja omeniti, da hrani biblioteka Narodnega muzeja tudi nekaj lepih klasicizirajoče zastavljenih in v romantičnem slogu izoblikovanih vezav.

V kronološkem zaporedju se bom najprej ustavila pri presoji petih knjižnih platnic, ki jih povezujejo odtisi enako oblikovanega pečatnika. Predpostavljati je moč, da je bila

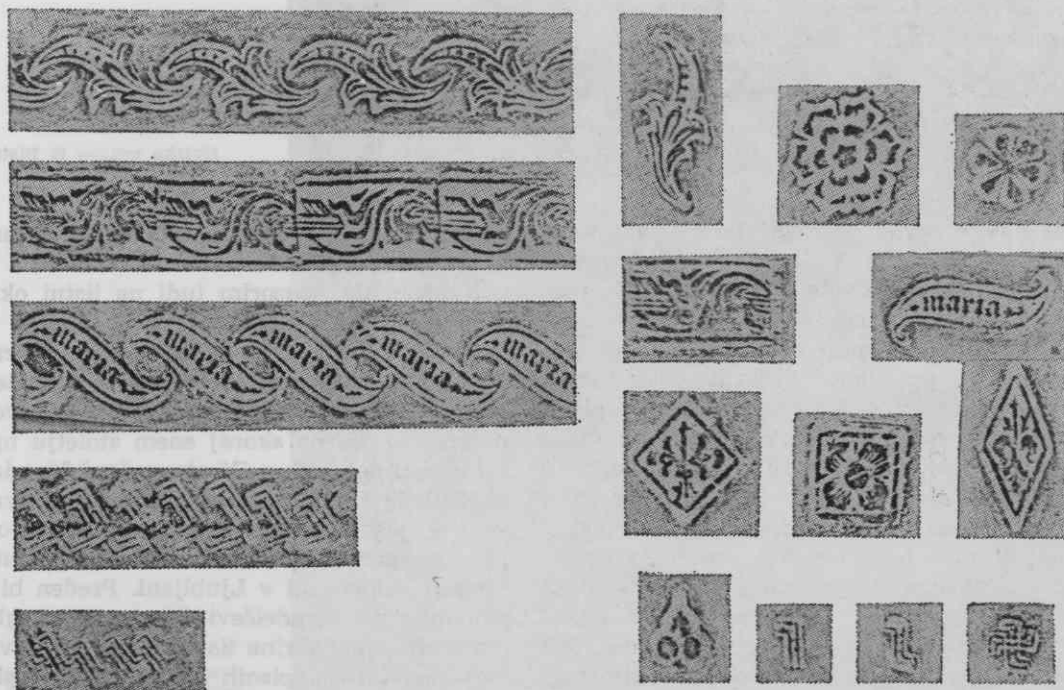
delavnica le-teh v kartuzijanskem samostanu Bistri, nedaleč od Ljubljane.² Knjižne platnice obsegajo v različnih krajih izdane prvotiske med leti 1474—1488,³ v teh knjižnih enotah pa so nalepljeni lepi exlibrisi kartuzijanskega samostana v Bistri.

Na njih je stoječa postava meniha, v polju pa krožni napis: CARTUSIAE VALLIS IOCOSAE IN FREIDN.

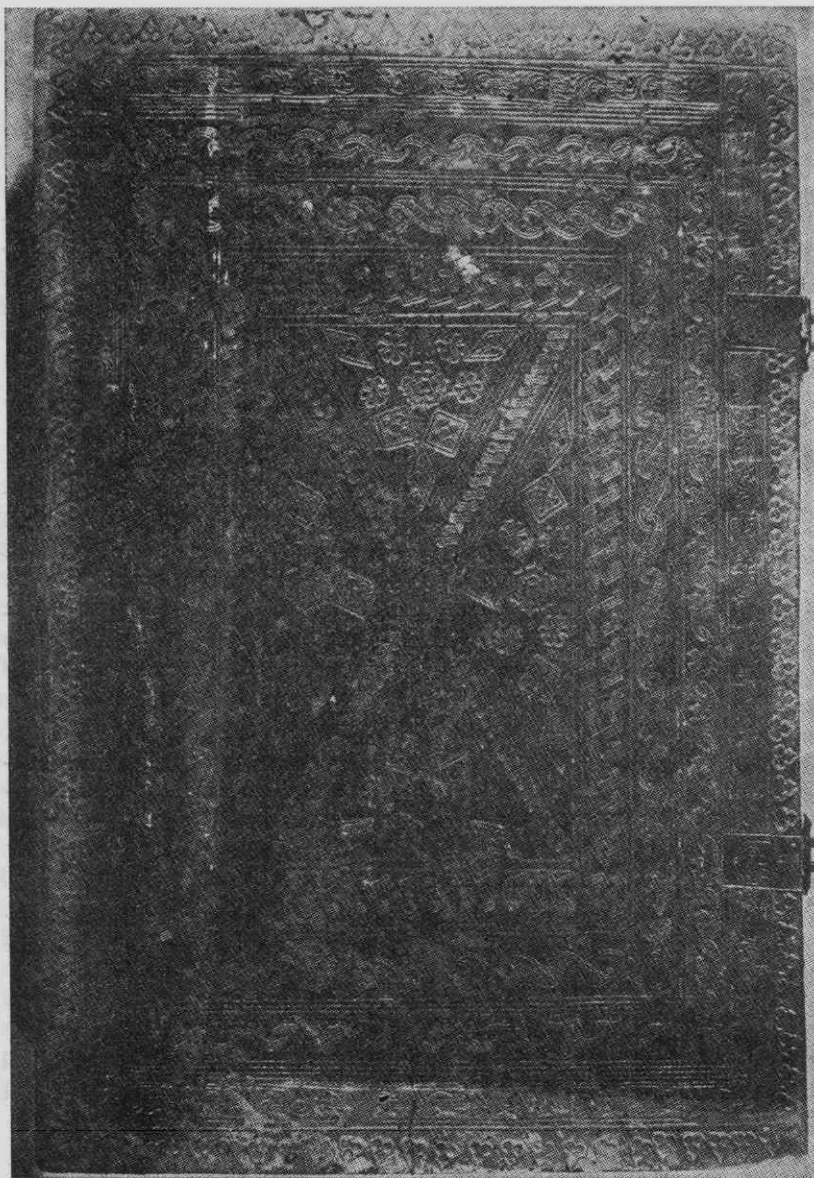
Če ne bi poznali kartuzijanske ljubezni do knjig in če ne bi vedeli, da so se ukvarjali s pripravo knjig in s knjižnimi vezavami, bi lahko pomislili, da so knjige dospele v samostan že povezane. Kartuzijanska določila pa so posebej obravnavala tovrstno dejavnost. Menihi so dobili pisni pribor, material za platnice, pergament, pero, kreda ipd. ter z namenom »de ligatore librorum et fratribus alys, qui alicui operi mancipantur« ustrezno orodje.⁴

Razen teh podatkov je iz objavljenih del E.Kyrissa moč prepoznati knjigoveško dejavnost nekaterih drugih kartuzijanskih samostanov.⁵ Tovrstna identifikacija je uspela tudi glede kartuzijanskega knjigoveštva v Városlódu na Madžarskem.⁶

Poglejmo zdaj knjigoveške značilnosti omenjenih slovenskih primerkov. Pri teh vezavah

Pečatniki kartuzijanskega samostana v Bistri

Gotska vezava iz Bistre
(NUK)

so zaznavne ravno obrezane lesene platnice. Kožna prevleka je v treh primerih rjavo usnje, pri ostalih dveh knjižnih enotah pa gre za rdeče oziroma zeleno usnje. Okrasje na platnicah je razporejeno po diagonali — ali drugače povedano, večkrat uokvirjeno središčno ploskev delijo vzajemno se prepletajoči pasovi na romboidno ali trioglato polje.

Podoba nekaterih pečatnikov kaže poznogotske značilnosti, vendar pa figuralne predstavitve, značilne na zahodnoevropskem področju, tu niso prisotne. Vsi vzorci so brez izjeme ornamentalnega značaja. Med kartuzijanskimi vezavami so okraski stilno najbližji onim v Olomoucu ter Városlódu na Madžarskem. Tako v városlódskem primeru kakor tudi pri omenjenih enotah iz Bistre je

v ospredju diagonalna razporeditev okrasne površine.

Končno naj opozorim tudi na listni okras v obliki črke »S«. Ta okras ni neznan po Evropi, dejstvo pa je, da ga najraje uporabljajo v srednjevzhodnem evropskem predelu. Vzorec iz Bistre pa skriva še eno zanimivost, namreč to, da po skoraj enem stoletju uporablja isti pečatnik v Güssingu Janž Mandelc, ubežnik iz Ljubljane. Isti pečatnik je zaznaven v njegovih vezavah po letu 1582, potrjuje pa potemtakem tudi obdobje tovrstne njegove dejavnosti v Ljubljani. Preden bi se pomudila pri Mandelčevi dejavnosti, preglejmo meščanske starine tistega časa, ki so vidne v bogatih rokopisnih fondih Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Med skoraj 200 pregleda-

nimi enotami datira prva izvirna knjižna vezava iz časa okrog 1520.

S tem v zvezi naj najprej opozorim na stilne značilnosti knjigoveških okrasov v takratnem evropskem prostoru.

Na področju onstran Alp je moč zaznati vpliv pozne gotike tudi v 16. stoletju, medtem ko je od druge polovice 15. stoletja splošno v uporabi novo, renesančno okrasje na knjižnih platnicah. Razen Italije se je nov stil uveljavil prvič na Ogrskem,⁷ novejša raziskovanja pa kažejo celo, da se je na Ogrskem po letu 1470 pojavila še posebna ogrska različica tega knjigoveštva.⁸ Istočasno so v srednjezhodni Evropi — in tudi na Ogrskem —

registrirane knjižne platnice gotskega ali prehodnega stila. Hitra rast knjižne proizvodnje je pospešila tudi pripravo okrasnih vzorcev za platnice. Zategatelj je od začetka 16. stoletja vse pogostejša uporaba okrasnih letev in stiskalnic za platnice. Ta okrasni način je prevladal v Nemčiji in zgolj ob koncu 16. stoletja je pri njem zaznaven tudi vpliv italijansko-francoskega sloga. Tiskarji, ki so pogosto prihajali iz nemških pokrajin in ki so hkrati bili tudi knjigovezi, so ta slog kaj kmalu razširili tudi v srednjezhodni Evropi.

Prve knjižne platnice v zgodovinskem arhivu⁹ v osnovi izpričujejo gotske značilnosti. Celotno polje platnic križno razpodeljujejo dia-

Platnice koledarske vezave iz delavnice J. Mandelca 1578 (Arh. Slovenije)

Zadnja stran koledarskih
platnic iz leta 1597 (Arh.
Slovenije)

gonale, v širokem okviru pa je moč videti priljubljen poznogotski motiv na čelnem pečatniku. Ob le-teh je v rombnih razdelkih polja vidna štirioglasta rozeta, ob strani pa zaznaven emblem »IHS«, ki ni tuj v italijanskih renesančnih vezavah. Posebej zanimivi so ozki trakovni okrasji izključno renesančnega značaja, ki sestavljajo notranji okvir in povezovalne pasove. Ti balustradno in žilnato oblikovani renesančni okraski spominjajo na kamnoredbarske vzorce. Vezava sodnega protokola, ki se nanaša na dogajanja v obdobju 1527—1530, z diagonalno porazdelitvijo polja in s prepletajočo se žilo okrog navpičnice zunanjšega okvira kaže spet tipično renesančni značaj. Pri tej vezavi zasluži pozornost tudi

stoječa postava lokostrelca, ki je vgrajena med stilizirane rastlinske motive.

Knjižna vezava sodnega protokola iz leta 1571 zrcali mnoge zanimivosti. Dominantno okrasje platnic sestavljajo medaljsko-portretni pasovi sredi vitičja. Tu so v ozkem pasu med portreti in vitičevjem vidna drobna serafska obličja. S podobnimi rešitvami se srečujemo pri drugih vezavah, ki jim je moč pripisati lokalno poreklo, na primer, v publikaciji, tiskani leta 1600 in povezani v belo svinjsko usnje, ki jo hrani Semeniška knjižnica (pod signaturo I. VI. 8). Te platnice pa nas že usmerjajo k drugemu vprašanju, namreč opozarjajo nas na vplivnost ljubljanske knjigoveške dejavnosti Janža Mandelca.

O tiskarju Janžu Mandelcu, ki je od leta 1582 do svoje smrti leta 1605 deloval v raznih gradiščanskih krajih takratne zahodne Ogrske, so posamezniki že prej predvidevali, da se je ukvarjal tudi s knjigoveštvom. To pa z gotovostjo ni bilo moč argumentirati, ker niso bile v razvidu njegove knjižne veze. V zadnjem času je Gedeon Borsa argumentirano dokazal, da se je Mandelc v času svojega delovanja na Ogrskem poleg tiskarstva ukvarjal tudi s knjigoveštvom in knjigo-trštvom.¹⁰

O njegovem knjigoveštvu v Ljubljani je poročal Michael I. Bothar. Po njegovem mnenju je Mandelc po izučitvi tiskarstva v uraški delavnici Hansa Ungnada, leta 1562 z vodjo kranjske reformacije, Primožem Trubarjem, prispel v Ljubljano, kjer je v začetku deloval kot knjigovez.¹¹ To je zanikal Friedrich Ahn, trdeč, da istega leta s Trubarjem ni prispel Mandelc, marveč knjigovez Leonhard Stegmann.¹² Bistveno je zdaj pri tem to, da se je pojavilo še eno ime knjigoveza, kajti raziskave ljubljanskih zbirk očitno potrjujejo dejstvo, da je v mestu delovalo več mojstrov te obrti. Mandelčevo knjigoveško dejavnost v Ljubljani pa nedvomno potrjujejo najnovejša odkritja na Madžarskem.

Zavoljo svoje protestantske pripadnosti je Mandelc moral emigrirati iz Kranjske in leta 1582 sprejeti zaščito Baltazarja Batthyányja. Borsa je ugotovil, da je od doslej identificiranih 24 vezav ena tretjina bila prirejena za tega zemljiškega gospoda.

Identificirani Mandelčevi tiski izpričujejo, da je on v Ljubljani delal tudi za plemiški družini Rain in Auersperg. Tiskarsko opremo je vzel s seboj na Ogrsko, prav tako pa še knjigoveško orodje. Najpoglavitejši dokaz za to je dejstvo, da so na koledarjih iz Mandelčeve delavnice, ki jih hranjo v šopronskem arhivu, uporabljeni za dekorativne elemente grbi omenjenih kranjskih družin in to na letnikih 1599, 1602 in 1603 družinski grb Georga von Raina, na koledarjih iz let 1602 in 1604—1606 grb Weicharda von Auersperga, na enem izmed koledarjev iz leta 1605 pa celo grb dežele Kranjske. Avstrijski grb je zaslediti zgolj na koledarju iz leta 1604.¹³

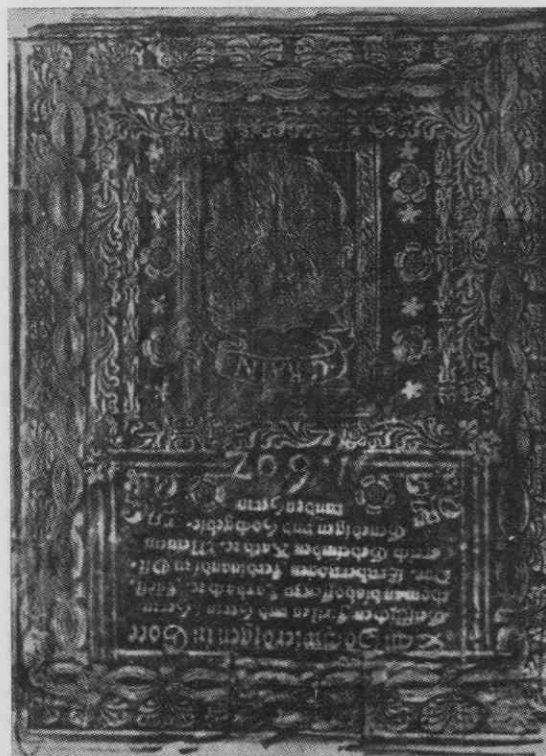
Iz navedenega sledi, da je Mandelc kranjskim plemiškim družinam v Ljubljani ne samo tiskal, marveč podobno kot pozneje Baltazarju Batthyányju tudi opravljal knjigoveške storitve. Za popolno osvetlitev Mandelčeve knjigoveške dejavnosti v Ljubljani bi bilo nedvomno potrebno raziskati knjižni

fond omenjenih družin. Izmed 24 Mandelčevih vezav, o katerih je poročal Borsa, samo tri vsebujejo njegove tiske, v ostalih enotah samo potiskani makulturni ostanki v platnicah potrjujejo njegovo knjigoveško dejavnost.

Ob pregledu evidentiranih Mandelčevih vezav, ki se hranijo v ljubljanskih zbirkah, je moč ugotoviti, da je v NUK ena publikacija z izvirno vezavo, vendar se na njej uporabljeni okraski ne ujemajo z vzorci, ki jih je uporabljal Mandelc, so pa v določeni meri sorodni z drugimi ljubljanskimi vezavami.

Zgolj na pozlačenih oziroma posrebrenih platnicah publikacije, ki jo hrani Arhiv Slovenije, je moč opaziti okrasno letev s srčastimi vzorci, tudi stilizirani šopki v kotih izpričujejo sličnost z okraski, ki jih je odkril Borsa. V zgornjem delu platnic je moč videti napisano priporočilo Hansu von Gallenbergu. V medaljonu sredi naslovnih platnic je prikazan nastanek sveta: na levici boga očeta sta vidna Adam in Eva, obdana z drevesjem in živalmi, spodaj pa s ptički. Krožni napis se glasi: DER HIMEL IST DURCH WORT DES HERRN GEMACHT VND AL SEIN HER.

Razen teh platnic, ki jih je morda izdelal Mandelc, velja omeniti izredno elegantne pozlačene platnice iz semeniške knjižnice (sign.

Koledarska vezava iz leta 1602 (Arh. Slovenije)

Okvirno okrasje in osrednja oznaka na tisku iz leta 1632 (Sem. knjižnica)

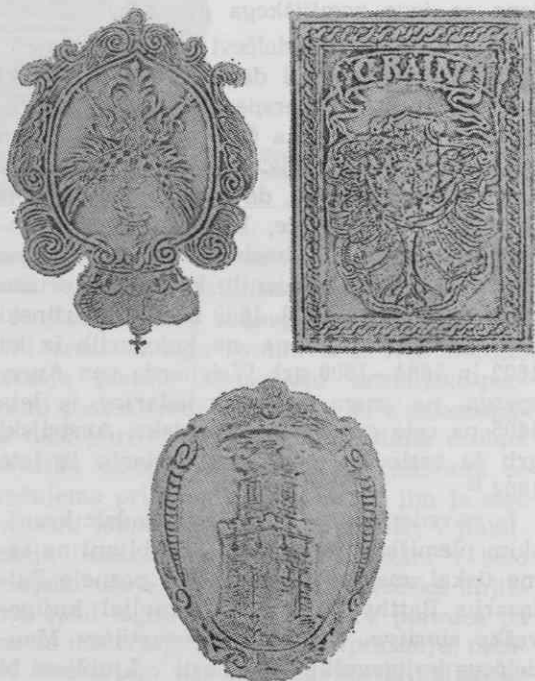
I. VI. 8). Le-te gotovo izvirajo iz Mandelčeve delavnice. To dokazujejo šopkovni in srednjevzhodnjaško spleteni okraski.¹⁴ Platnice povezujejo tisk iz leta 1574 in posebno zanimivo je dejstvo, da predstavlja publikacija peto enoto knjižne serije in da so ostale enote drugače vezane. Poreklo publikacije, žal, ne odkriva nobena zaznamba v njej.

Med vezanimi enotami lepe baročne knjižnice več izpričanih Mandelčevih knjigoveških del nisem uspela evidentirati, zdi pa se mi verjetno, da bi raziskave gradiva iz 16. stoletja, ki se hrani v ljubljanskih zbirkah, dale več rezultatov. To pa tudi zategadelj, ker se lahko tu in tam srečamo z vplivi pozneje obravnavanih Mandelčevih pečatnikov in okrasnih letev. Okrasje v zvezi s štirimi evangelisti, ki je zaznavno na eni knjižnih enot iz Semeniške knjižnice (I. VI. 7) samo milimetrsko odstopa od Mandelčevega okraska,¹⁵ sicer so vzorčne risbe povsem enake z njegovimi. Ta vezava navaja k identifikaciji nadaljnjih lokalno izdelanih primerkov (I. VI. 6).

Omenili smo že, da med tistimi vezavami, ki so bile odkrite v Ljubljani, nismo našli tistih kranjskih grbov, ki jih je pozneje Mandelc uporabljal pri vezavah šopronskih koledarjev. Nasprotno s tem pa na platnicah protokolov iz Zgodovinskega arhiva, na drugih lokalno izdelanih platnicah in v največji meri na koledarskih vezavah iz Arhiva Slovenije, lahko registriramo štiri vrste kranjskega grba in enoglavega orla. Mestni grb — stolp z zmajem — se pojavlja prvič leta 1714 na platnicah protokola.

O vezavah koledarjev iz zbirke v Arhivu Slovenije moramo posebej poročati. Serija, ki jo je moč spremljati vse od konca 16. stoletja dalje, ni zanimiva samo s kulturnozgodovinskega stališča, marveč predstavlja tudi vrednoto knjigoveško-zgodovinskega pomena. Poglejmo nekaj teh knjižnih enot! Vezava koledarja iz leta 1602 je zanimiva zategadelj, ker poleg renesančnih elementov vsebuje tudi gotske vzorce.

Po vsem tem se moramo časovno malce vrniti nazaj, kajti vezava koledarja iz leta 1598 poraja take povezanosti, ki jih je moč zasledovati vse do druge polovice 18. stoletja. Na teh knjižnih platnicah se prvič pojavlja okrasna letev z vzorci italijanskih vrčev in maskovno oblikovanimi portreti, ki je zaznavna še na zunanosti koledarja iz leta 1601,¹⁷ registrirati pa jo je moč tudi na nekaterih platnicah vezanih enot v Semeniški knjižnici.

Grbi na ljubljanskih vezavah

Vezava koledarja iz leta 1601 izpričuje izredno lep knjigoveški izdelek. Ker je zrcalna stran platnic pozlačena, je njena vrednost še večja. Dejstvo, da je na čelni strani namesto običajnega okrasa z grbom upodobljen z žarki ovenčan medaljon z oznako »IHS«, na hrbtni strani pa je viden emblem z iniciali »MRA« (MARIA), navaja na to, da je bil lastnik koledarja duhovnik. Zanimiv okvirni okras se nam kaže tudi na platnicah tiska iz leta 1632, ki ga hrani Semeniška knjižnica. V sredini platnic je prav tako v venčasti okvir, a z drugo ploščo, vtisnjena oznaka »IHS«. Prvotnega lastnika te publikacije ne poznamo, exlibris iz leta 1687 z imenom (stolnega dekana) Antona Dolničarja pa z gotovostjo opozarja na duhovniško osebnost.

Rezbarsko lepo izpeljana okrasna letev se pojavlja tudi na platnicah knjižne enote iz druge polovice 17. stoletja¹⁸ in to hkrati z drugim okrasjem, ki ga je moč povezati z vezavo urbarja iz leta 1681, ki ga hrani Arhiv Slovenije.

Tovrstno okrasje je značilno še za dva tiska iz 18. stoletja, ki se hranita v Semeniški knjižnici.

Že omenjeni urbar z oznako »TURN UNTER NEUBURG« (pri Preddvoru) z rjavo usnjeno vezavo v poznorenesančni izvedbi in cvetlično ornamentiko predstavlja značilen srednjevjzhodno-evropski tip vezave.

V drugi delavnici, a s podobno naravnostjo, so bile izdelane platnice s pahljačastim okrasjem, ki prav tako oklepajo urbar iz 1677—1687 gradu Turn pri Preddvoru. Njihova zanimivost je v tem, da je v četverkotniku sredi okvirnega cvetličnega okrasja vidna signatura »EM«.

Vezava nadaljnjih dveh ljubljanskih tiskov iz 17. stoletja obsega elemente iz 17. stoletja, čeprav njihova izdelava — sodeč po grbih — datira iz 18. stoletja.

V ljubljanskih vezavah iz 18. stoletja pogosto naletimo na oživiljene vzorce iz prejšnjega obdobja. To je primer z Antiphonarijem in Psalterijem¹⁹ iz Semeniške knjižnice ter z vezavami nekaterih rokopisov v Zgodovinskem arhivu. Prav tako pa tudi čipkasto-okrasne platnice nekaterih knjižnih enot iz Narodnega muzeja vendarle opozarjajo na nova stilna prizadevanja.

Ne glede na to, da pregledane knjižne vezave izpričujejo tesno sorodstvo s starinami sosednih območij, se v njih zrcalijo tudi izvirne črte izdelave. Zategadelj lahko upamo, da bodo nadaljnja raziskovanja vidno obogatila plodno knjigoveško preteklost Ljubljane in drugih slovenskih krajev.

(Iz madž. prevedel F. Sebjanič)

OPOMBE

1. V Ljubljani sem preučevala knjižne vezave v knjižnici Narodnega muzeja, Narodni in univerzitetni knjižnici, Arhivu Slovenije, Zgod. arhivu in Semeniški knjižnici. Sodelavcem teh ustanov se za kolegalno pomoč pri delu posebej zahvaljujem. — 2. Opis samostana glej: Marjan Zadnikar, Srednjeveška arhitektura kartuzijanov in slovenske kartuzije, Ljubljana 1972, 289-317. — 3. Pri prvotiskih se pozivam na delo: Alfonz Gspan-Josip Badalič, Inkunabule v Sloveniji, Ljubljana 1957; po tem delu se v skupino iz Bistre uvrščajo enote pod št. 544, 483 II., 519, 633 in 164. — 4. Constitutiones Guigonis, Dedek Crescenc, 57. — 5. E. Koroknay, A lövöldi kathauzi kolostor kötéseiröl, Annales Strigoniense, Esztergom 1961, 25—34. — 6. Erorst Kyriss, Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet Stuttgart 1951 (v tem delu je označena knjigoveška dejavnost v kartuzijanskih samostanih naslednjih krajev: Güterstein, Köln, Nurnberg, Olomouc, Prull). — 7. Helmuth Hellwig, Handbuch der Einbandkunde I. Band, Maximilians Gesellschaft 1953 (Grupe 10). — 8. E. Koroknay, Magyar reneszansz könyvkötömühelyek, Művészettörténeti füzetek št. 6, Budapest 1973. — 9. Gericht Protocol 1521—1526 — Zgodovinski arhiv Ljubljana. — 10. Dr. Gedeonu Borsi se zahvaljujem za posredovanje njegovih informacij o knjigoveški dejavnosti J. Mandelca, ki so pozneje bile objavljene v zborniku deželne Szécsenyjeve biblioteke za leto 1970. — 11. Burgenländische Heimatblätter 1950, 19 zapis. — 12. Mitteilungen des Musealvereines für Krain 1906, št. 8. — 13. Sestava grbov v citiranem delu G. Borse. — 14. Popolna enakost s pečatniki, ki jih opisuje G. Borsa. — 15. Borsa v cit. delu. — 16. Zgod. arhiv, Cod. I/60. — 17. Arhiv Slovenije, št. 111. — 18. Semeniška knjižnica, H. VII. 25, Hain 7898. — 19. Psalterium, Venezia 1763 — Antaphonarium, Venezia 1770.